

A CSELÉDEK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI A PALLAVICINI URADALOMBAN

Az uradalmi cselédek életviszonyaival a 20. század közepe előtt nem foglalkozott a hazai néprajztudomány. Pedig a paraszttársadalom legalján élő gazdasági cselédek nagyszámú réteget alkottak: 1930-ban uradalmi majorokban és pusztákon 600.000 ember élt, az ország népességének közel 7 %-a.¹ A parasztság e számottevő rétegének életéről az 1930-as évek közepétől Illyés Gyula, Kovács Imre és Erdei Ferenc művei hoztak híradást. Illyés szülőföldjéről, Rácegres pusztáról írt szociográfiája e tárgykörben úttörő, mindmáig meg nem haladott munka, Kovács Imre a cselédség keresetéről, életkörülményeiről adott alapos, közgazdasági szempontú elemzést, Erdei Ferenc pedig a cselédek társadalmi helyzetét, mentalitását jellemezte.²

Szaktudományunkban Kardos László 1955-ben megjelent tanulmánya jelentett áttörést, amely a tatai Eszterházy uradalom egyik majorközpontjának történetét és cselédei életmódját mutatja be.³ Azóta megjelent néhány adatközlés⁴ és elemző tanulmány,⁵ de az egykori uradalmi cselédség életéről és kultúrájáról ma sincsenek történetileg jól dokumentált, valamennyi tájról részletes és hiteles ismereteink. Zólyomi József 1978-ban írta: „*Alig ismerjük [...] sajátos életformájukat, ünnepeiket, viseletüket, lakáskultúrájukat.*”⁶ Tanulmánya megjelenése óta ő maga tárt föl forrásokat a Mailáth uradalom cselédeiről és Ferenczi Imre közölt a deszki Gerliczy-major cselédeinek életéről, szokásairól gazdag emléksanyagot, de a fenti megállapítás ma is érvényesnek tekinthető.

Évtizedekkel ezelőtti adatgyűjtéseimet azzal a szándékkal közlöm, hogy hozzájáruljak e mostohán kezelt tárgykör jobb megismeréséhez.⁷ Kizárólag élőszavas forrásokat (oral history) használok. Legidősebb adatszolgáltatóim az 1870-es évek végén és az 1880-as években születtek, így a majori cselédségnek az 1890-es évek közepe és 1944. közötti életmódjába adhatok betekintést.

*

¹ Kovács 1947. 109.

² Illyés 1936.; Kovács 1947. 109–117.; Erdei 1942. 135–138.

³ Kardos 1955. 225–344.

⁴ Márta 1954.; Hagymási 1971.; Nagy 1972.; Juhász 1978.

⁵ Zólyomi 1978.; Ferenczi 1984.

⁶ Zólyomi 1978. 201.

⁷ Az adatgyűjtést 1962-ben, 1965–67-ben és 1972-ben végeztem Baks, Sándorfalva és Sövényháza községben. Baks és Sándorfalva a Magyar Néprajzi Atlasz kutatópontja volt, az ottani terepmunka e kutatás keretében folyt, így tulajdonképp annak mellékterméke. 1965 novemberében és 1967 februárjában, a „pótgűjtés” idején fölkerestem legjobb adatszolgáltatóimat és az életutakat, a cselédeleltre vonatkozó emlékek nagyrészét akkor jegyeztem le, illetve vettem magnószalagra. 1972 tavaszán Sándorfalva és Sövényháza (1973 óta a község neve Ópusztaszer) határában folytattam anyaggyűjtést.

A Csongrád vármegyében fekvő Mindszent-algyői uradalom 1803-ban került a gróf Erdődy családtól Zichy Leopoldina grófnő és fia örgróf Pallavicini Eduard birtokába. Az uradalomból Pallavicini Eduard 1835-ben el nem idegeníthető hitbizományt létesített, mely 1870-ben Sövényháza néven önálló községgé szerveződött. Területe az 1880-es években 66.000 holdat, a 19–20. század fordulóján 55.718 kat. holdat foglalt magába.⁸

Az eddigi kutatások szerint a majorsági gazdálkodást Zichy Leopoldina vezette be az 1800-as években. Palugyay Imre 1850-ből 3 majort említ, a II. katonai adatfelvétel (1861–1862) térképe pedig az uradalom Tisza jobbparti területén 9 majort tüntet föl, ezek északról délre haladva a következők: Tömörkényi major, Újmajor, Baksi major, Levelin major, Ányás major, Pusztaszer major, Hantház major, Homok major, Farki major (Pallavicini Mayerhof jelöléssel). Birtokeladás és építkezések után az uradalom területén 1900 táján 11 major működött.⁹

A MAJOROK ÜZEMSZERVEZETE ÉS NÉPESSÉGE

A major gazdálkodását az intéző, másnéven gazdatiszt irányította. 1962-ben idős emberektől még hallottam *ispán* megnevezését. Intézőnek mezőgazdasági szakiskolát végzett embereket alkalmazott az uradalom. Helyettese a segédtszt volt. Utánuk a major hierarchiájában az *öregbéres* vagy *béresgazda*, a magtáros, a csősz, a major szakmunkásai: a gépész, a kovács, a faragóbéres és a parádéskocsis, majd a lófogatot hajtó cselédek: az igáskocsisok, köznapi megnevezéssel kocsisok, végül a szekeresbéreseket követték. A béresek négy ökrrel dolgoztak, négyökrös szekert hajtottak, ők voltak a majori „rangsor” alján. A kocsis lenézte a szekerező bérest, olykor „szartaposóbérös”-nek csúfolta. „Kivetötte a mejjit, aki kocsis vót, mert ő nem bérös, nem tapossa az ökrök szarát.” Az uradalom feudális, hierarchikus felépítése a cselédekbe nevelte az alá- és fölérendeltség tudatát, magatartásformáit.

A Pallavicini uradalomban jelentős szarvasmarha- és juhtenyésztés folyt. A gulyás- és juhászszámadók az uradalom alkalmazottai voltak, de általában a majorokon kívül, különálló házban laktak és a külterjes állattartás folytán sem a major zárt keretei között telt az életük.

A cselédek tehen- és disznótartás illette meg. Állataik legeltetésére az intéző cselédgulyást és cselédkanaszt fogadott. Nekik a gazdaság adott illetményföldet, bérüket viszont a cselédektől kapták. Rendszerint ők is a majoron kívül a legelőhöz közeli házban laktak.

Az *öregbéres* minden este ment az intézőhöz „rendeletre”, aki „kiadta a másnapra való parancsot”: a gazdaság területén a béreseknek hol, milyen munkát, hány igával kell végezniük. Másnap hajnalban az *öregbéres* továbbadta a rendelkezést: „*tik emöntök tizen szántani, tük emöntök a Palástihon, az öös táblába fogasóni...*” A baksi major egyik *öregbérese* szerint a gazdatisztek *szekértengely*-nek nevezték őket. A megnevezés mindenképp fontos szerepükre utalt.

A magtáros feladata a cséplés után beszállított termény mázsálása, számontartása, őrzése és *fertályonként* (negyedévente) a cselédek természetbeni juttatása, a

⁸ Kertész 1937.; Trogmayer–Zombori 1980. 85–94.

⁹ Juhász 1989. 185–190.

kommenció (konvenció) kimérése. Bizalmi állás volt, az intézők megbízható, tapasztalt cselédet bíztak meg ezzel a munkakörrel.

A csősz, régi megnevezéssel *kerülő*, újabban mezei csősz a gazdaság területén a részesaratók, hónapszamosok, napszamosok által végzett munkát ellenőrizte. Lóháton járta a határt. Ha lopást, visszaélést észlelt, az intézőnek tartozott jelenteni. Ez is bizalmi beosztás volt, rendszerint idősödő cselédre bízták, akit a gazdaság vezetői és a cselédek egyaránt ismertek, becsültek.

Minden majorban szükség volt a szekeret, kocsit, szerszámokat javító, karbantartó kovács, bognár illetve faragóbéres munkájára. Visszaemlékezések szerint a környéken az első cséplőgépet Lichtenberger Kálmán, az anyási gazdaság bérlője vásárolta 1888-ban. Néhány év múlva az uradalmi majorokban már géppel csépeltek. A gépi cséplést szakvizsgát tett gépész irányította, akinek föltétlen megbecsültsége, tekintélye volt a majorban, *gépészúrnak* szólították.

A *parádéskocsis* fuvarozta az intézőt, amikor ellenőrizte a cselédek határbeli munkavégzését, vagy a központi majorba Sövényházára, Sándorfalvára, Szegedre kellett mennie. Az orvost, állatorvost és alkalmi vendégeket is ő szállította a majorba és vissza. Fédereskocsin, jó lovakkal járt, rendszerint zsinóros, libériás öltözetben ült a bakon. Igyekvő, megbízható és hűséges cselédből vált jó parádéskocsis. A baksi major utolsó parádéskocsisa 1920-tól 1945-ig teljesített szolgálatot. E negyedszázad alatt nyolc intézőt szolgált.

Az uradalom valamennyi majorjában több ökörfogatot tartottak, mint lófogatot. 1890–1895 között Újmajorban 10 szekeresbéres és 3 kocsis, 1900 körül Homoki majorban 20 béres és 6 kocsis, 1930 táján a baksi majorban 18 béres és 6 igáskocsis dolgozott.¹⁰

1910-ben a sövényházi uradalom 11 majorjának népessége¹¹

Tömörkényi major	106 személy
Újmajor	100
Baksi major	209
Levelényi major	186
Ányás *	189
Hantházi major **	527
Percsorai major	237
Károly major	168
Homoki major	109
Irma major	182
Farki major	153
	<hr/>
	2166 személy

* Ányáson a majoron kívül dohánykertészek is éltek. A majori népesség és a kertész családok számának megállapítására nem találtam támpontot.

**Hantháza népessége magába foglalja nemcsak a major, hanem a határrészen lévő haszonbéres tanyák lakóit is.

¹⁰ Adatközlő Huszka Lukács, 1884., Molnár Jakab, 1884.; Molnár 2003. 28.

¹¹ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat. 42. Bp. 1912. 540–541.

A majori gazdaságok rendszeresen foglalkoztattak hónapszámosokat, más megnevezéssel summásokat, aratásra és cséplésre pedig részes munkásokat szerződtek. Az 1930-as évek közepén az uradalomban 397 éves cseléd dolgozott, rajtuk kívül 136 állandó hónapost és 1.040 (!) arató és cséplőrészeszt foglalkoztattak.¹² A hónaposok és részesek alkalmazását az üzem- és munkaszervezet teljességére tekintettel említem, bérezésükre és munkakörülményeikre azonban nem térek ki.

A CSELÉDEK BÉREZÉSE

Az uradalmi cselédeknek éves természetbeni járandóságukat, az ún. *kommenciót* negyedévenként – *fertályonként* – osztották. Időpontja minden évnegyed kezdőnapja: január, április, június, október elseje volt.

Az 1900-as években a gabona-járandóságot még hektoliterben mérték. A béres negyedévi *kommenciója*: 3 hektoliter (hl) rozs, 1.25 hl *tisztabúza*, 1 hl árpa, 1 hl morzsolt kukorica, esztendőre tehát 25 hl terményt keresett. Olyan gazdaságban, ahol több búzatermő feketeföld volt, a tisztabúzában mért *kommenció* elérte a rozs mennyiségét. Emellett a szekeresbéresnek kimértek évente 1.200 négyszögöl kukoricaföldet, 600 négyszögöl veteményföldet, volt 1 tehéntartása a borjával, 1 anyadisznó tartása a szaporulatával, kapott 365 kéve rőzsét és évente 1 pár puhaszárú, hétköznapló csizmát.

Az igáskocsisok juttatása abban különbözött, hogy nekik 1.600 négyszögöl kukoricaföldet, 800 négyszögöl veteményföldet mértek ki és három évenként kaptak egy szűrt: ún. *mákos* vagyis fekete vagy sötétszürke posztból varrott szűrt. „*A kocsisizma gálántabb vót mint a béröscizma. A bérösöké ódalvarrott, a kocsisoknak utóbb mán hátúvarrottat csináltattak.*” Az uradalom kisteleki vagy mindszei mestereknél rendelte a cselédek csizma-járandóságát. Volt olyan időszak, amikor nem lábbelit, hanem csizmapénzt illetve bakancspénzt fizettek a cselédeknek.

Az öregbéres, a magtáros, a csősz és a parádéskocsis éves járandósága valamivel több volt, mint a béreseké és a kocsisoké, de mennyiségére az idősebbek sem emlékeztek pontosan. A lovon járó mezei vagy pusztai csősznek a lótarásra meghatározott mennyiségű zabot is mértek.

Molnár Jakab a baksi majorban tizenhatéves korától (1900-tól) *kisbéres* lett: számára negyedévenként 1.5 hl rozst, 1 hl búzát, 75 liter árpát, 75 liter szemes kukoricát mértek, 900 négyszögöl kukoricaföldet, 300 négyszögöl krumpliföldet és 1 pár bakancsot kapott. Gabonában mért *kommenciója* a felnőtt béresének fele, földjárandósága több mint a fele volt.

Az első világháború előtti években már mázsában számították a *kommenciót*. A béresek és kocsisok egész évi járandósága 16 mázsa kenyérgabona (általában felét rozsban, felét búzában kapták), 4 mázsa árpa, az illetményföld, a tehén- és disznótar-tás és a tűzrevaló mennyisége nem változott, viszont pénzért is kaptak: esztendőre 40 koronát.

Az 1920-as évek közepén valamelyest emelték a cselédek járandóságát. Ennek mértékében eltérések voltak az uradalom házi kezelésű és bérbeadott gazdaságai között. A baksi majorban az évi 16 mázsa kenyérgabona és 4 mázsa árpa mellett 4

¹² Kertész 1937.

mázsa kukoricát is mértek és a pengő bevezetésétől (1926) 12 pengő *fertálypénz* járt. Az öregbéres fertályonként 45 pengőt kapott.

Az ányási bérgazdaságban az 1930-as évek második felében a cselédek természetbeni járandósága a következő volt: 16 mázsa kenyérgabona (mind tisztabúzában mérték), 6 mázsa takarmánygabona, 30 kg szalonna, 20 kg só. Tüzelőnek nem rőzsét, hanem *szárizéket* és szalmát adtak. Voltak más bérgazdaságok is, ahol a cselédek *szárizékkal* tüzeltek és a bérlő megengedte, hogy az asszonyok az akácerdőben gallyat szedjenek.

A béresek gyermekei 7-8 éves koruktól *varjúpásztorok* és *csirkepásztorok* voltak: őszi vetés után a gabonatablákról hessegették, hajtották a varjakat, meg a baromfit, hogy az elvetett magot ne szedegessék. Szántásnál ökörhajtók voltak, *csumaverésnél* (a kiszántott, elszáradt kukoricatövek összegyűjtésénél) segítkeztek, boronáláskor a magtakaró *tüsökboronára* ültették őket nehezeknek. Mindezzel az esedékes egész napszámber harmadát-negyedét kereshették. A családokban rendszerint 5-6 gyermek, a 19-20. század fordulóján több: 7-8 gyermek nevelődött. Sok gyermekes cselédek rá voltak szorulva, hogy gyermekeiket kiskanásznak, kisbéresnek, lovászyereknek szegődtessek, mielőtt a hatosztályos elemi iskolát kijárták volna. Pénzt kerestek, ugyanakkor beleneveledtek a munkába, megismerték, mi lesz a dolguk, ha béresek, kocsisok lesznek, mint apjuk, nagyapjuk, rokonaik.

A cselédek jószágait legeltető *cselédgulyásnak* és a *cselédkanásznak* felnőtt, családos embert fogadtak. A negyvenhat éves Kósa Balázst 1939-ben a magtáros ajánlotta cselédkanásznak a levelényi majorba. Ugyanannyi kukorica- és krumpliföldet kapott, annyi tehenet, disznót tarthatott, mint a béresek, de a kenyérre valót a cselédek adták össze a rábízott sertések száma szerint. Rendszerint 35-40 disznót legeltetett és darabja után 3 liter búza volt a negyedévi bére. „*Mikó a nap bújt fölfele, mán hajtottam. Este, mikó áldozott le, behajtottam. Csőszpusztán laktunk. Az ebédöt kihozta a feleségöm. Vót ott egy kis erdő, ott deleltettünk.*” 1943-ig, mint cselédkanász szolgált, de abban az esztendőben béresnek szegődött a majorba, mert úgy többet keresett.

A levelényi majorban a cselédgulyásnak jószágonként 3 liter búza, 1 liter rozs és 1 liter árpa volt a negyedévi keresete.

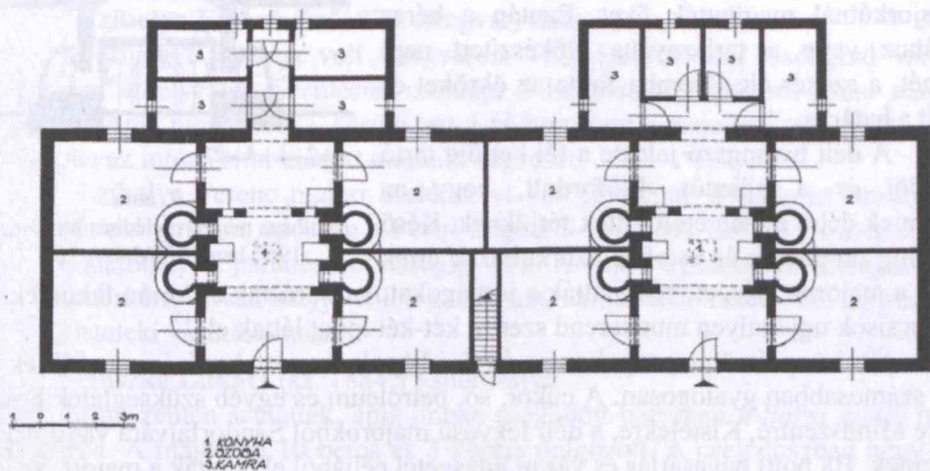
A munkából kiiregedett cselédeknek az uradalom *kegydíjat* adott, melynek egyrésze pénz, másrésze gabona volt. Összegére illetve mennyiségére az adatgyűjtés idején a legidősebbek sem emlékeztek. 1939-től a mezőgazdasági cselédek és munkások is részesültek társadalombiztosításban, amivel nyugdíjjogosultsághoz jutottak.

A CSELÉDEK LAKÁSA ÉS MUNKÁJA

Minden uradalmi majorban több cselédház épült. 19. század második felében épített cselédházakban négy családnak volt egy közös konyhája. Az ún. *szabadkémény* csonkagúla alakú boltozata alatti tűzhelyeken négy család főzött. A közös konyhából nyílt négy szoba. A nyitott kémény alatt volt a négy kemence szája, innen tüzeltek a szobabeli kemencékbe. A konyhában *szabadtűzhelyen*, utóbb vályogból rakott, vasplatinis tűzhelyeken négy asszony főzött. A cselédasszonyok között ebből adódtak súrlódások, viták. Előbb-utóbb megbékélni kényszerültek. Ha a családfő nem akart,

vagy nem tudott máshova költözni, nem tehetek mást. Egy cselédember mondta: „Az asszony kétszer is összevesz, míg az embőr egyször.”

Ezekben a cselédházakban a közös konyhán kívül, minden család egy szobában élt és egy, külön bejáratú kamrát használt. Két idős béres (Huszka Lukács, 1884. és Erdélyi Mihály, 1888.) emlékezett olyan cselédházra, ahol a szobákban két-három család lakott. A 19. század végén számos család élt más uradalmakban is ilyen szűkös viszonyok között. A hantházi majorban napjainkig fennmaradt egy 31.5 méter hosszú, 8.5 méter széles, nyolc lakásos cselédház (1.ábra). A szobák 5 x 3.5 méteresek, a kamrák 3.2 x 1.6 méteresek. A 19. század végétől a nagybirtokosok javították a majori cselédek lakáskörülményeit: átépítették a régi cselédházak négyes konyháit, az új cselédházakban két családnak épült közös konyhája.

1. ábra

Hantháza major: 8 lakásos cselédház alaprajza
Felmérték: Barna István, Gergely István, Jójárt János 1967-ben
Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára, 201–71.

A helyiségek padozata döngölt agyag, melyet minden szombaton, lótrágyával kevert homokos sárral *mázoltak* föl az asszonyok, nagylányok. A *mázolás* vékony réteget képezett a padozaton, ami részint tartósabbá tette azt, részint hétközben nem porzott a szoba földje.

Az emlékezettel elérhető időtől fogva az öregbéres, a magtáros, a csősz, a parádéskocsis, több majorban a kovács és a bognár családja külön konyhás lakásban élt. Épültek olyan cselédházak, amelyekben két-négy családnak volt külön bejáratú, szoba-konyha-kamrás lakása (3.ábra).

A 20. század első felében a cselédházakban a kor paraszti lakáskultúrájára jellemző barna festésű asztalosbútorok voltak. A szobában 2-3 ágy, 1 asztal, székek, fiókos sublót, utóbb szekrény, falifogas, néhány szentkép, feszület. A konyhában *kaszlinak* nevezett, felül fiókos, alól két ajtós bútordarab és deszkapolcok. Az ágyakban rendszeresen ketten háltak. A gyermekek öt-hatéves korukig a *kuckóban*, utána a kemencepadka és az ágy közötti kiságyon vagy *priccsen* aludtak. Gyakori volt ún. *toliógy* használata, melyet éjszakára kihúztak az ágy alól. Benne szalmazsákon két-három 8-12 éves gyermek is megaludt.

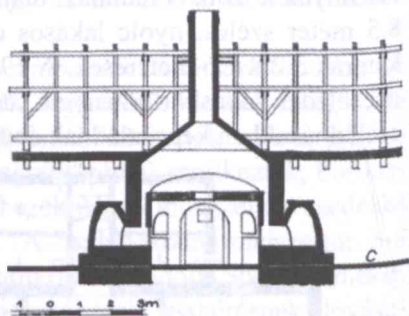
A bútorok nemzedékről nemzedékre öröklődtek, mikor elhasználódtak, a *hitványpiacon* vettek másikat. Új bútort a jobban kereső és igényes cselédek, pl. az

öregbéres, a csósz, a gépész, parádéskocsis vásároltak és az új menyecske kapott. A *kommenciót* a kamrában deszka hambárokban és zsákokban tartották. Surbankó le-
gényké a cselédistállóban ácsolt priccsen háltak.

Minden majorban az udvar közepén vagy egyik kapujánál harangláb állt. Nyáron hajnali fél három-három óraker, télen négy óraker az udvaros vagy az öregbéres megcsendítette a harangot. A béresek első dolga volt az ökrök ellátása. Mindegyikük négy ökröt gondozott: a jászlaktól kiszedték a *szárizéket* és kévékbe kötötték. Megetették az ökröket és az alatt kitrágyáztak, a trágyát *targoncán* az istálló mögé hordták. *Vakaróval* és *szalmacsutakkal* megtisztították az állatokat, majd a majorkútnál megitták őket. Ezután a béres magához vette a tarisznyába előkészített napi ételmét, a szekér elé járomba fogta az ökröket és indult a határba.

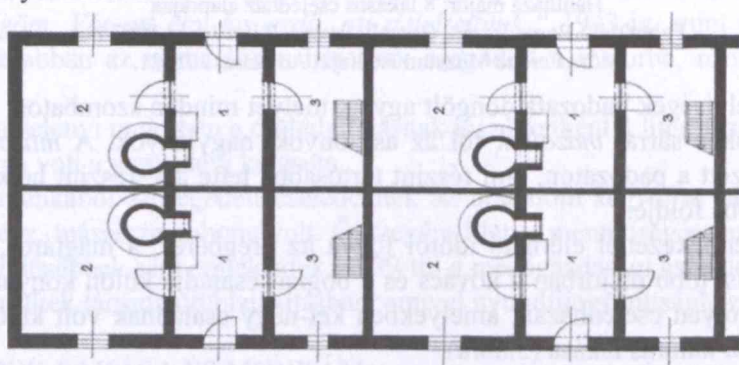
A déli harangszó jelezte a fél kettőig tartó ebédidőt és a pihenőt. Előfordult, hogy az asszonyok délre meleg ételt vittek férjüknek. Késő délutánig dolgoztak és estefelé szürkületkor értek vissza a majorba. Megetették, itatták a jószágokat, vacsoráztak és korán feküdtek. Az igáskocsisok ugyanilyen munkarend szerint két-két lovat láttak el.¹³

Vasárnap és ünnepnapokon az anyási kápolnába jártak misére, az idősek kocsin, számosabban gyalogosan. A cukor, só, petróleum és egyéb szükségletek beszerzésére Mindszentre, Kistelekre, a déli fekvésű majorokból Sándorfalvára vagy Algyőre mentek. Ha bolti bevásárlás és vásári adásvétel céljából elhagyták a majort, az intézőtől engedélyt kellett kérniük.

2. ábra

Hantháza major, cselédház hosszmetsete 1967-ben. (MFM-NA 201-71.)

3. ábra

Hantháza major: négy lakásos, külön konyhás cselédház 1967-ben.
1/ konyha, 2/ szoba, 3/ kamra (MFM-NA 201-71.)

A majori fiatalok szinte egyedüli szórakozása a *patkaporos bál* volt: télen valamelyik cselédlakásban tartott házi mulatság, ahol citeramuzsikára táncoltak, daloltak. Anyáson az 1920-30-as években jó időben és jeles ünnepeken, pl. húsvétkor, pünkösdkor szabadban, sátorban tartották. *Muzsikabálnak* emlegették. A Tiszához közeli baksi, anyási majorból a legények olykor Mindszentre mentek bálazni, ahová

¹³ A béresek napi munkáját részletesen leírja MOLNÁR 2003. 22-26.

át kellett kelniük a folyón. Vittek a révésznek pálinkát és a bál után kompon vagy ladikon hazavitte őket.

A birtokos az ányási majorban és az 1880-as években kibontakozó, *Baksi szöllőnek* nevezett telepen építtetett egy tantermes elemi népiskolát, tanítói lakással. Az 1920-as évek elején a baksi majorban, utóbb Irma majorban épült szintén egy tantermes iskola. A majori iskolák egyetlen tantermébe 70-80 gyermek zsúfolódott. Sok majori gyermek, a tavaszi és őszi munkák miatt, 8-10 évesen kimaradt az iskolából. Kevesen végezték el az elemi iskola hat osztályát.

ÉLETUTAK

Czibolya Ferenc (sz. 1878. Szegvár) Baks

Apja a vármegye hajdúja volt Szegváron. 1883-ban, amikor Csongrád vármegye székhelyét áthelyezték Szentésre, családja a Pallavicini uradalom baksi majorjába költözött. Apja mezei csész, *kerülő* lett. Lóháton járta a majorhoz tartozó földeket és felügyelte az intéző által kiadott munkák végzését.

Czibolya Ferenc majori cselédlányt vett feleségül. Miután az uraság eladta Péteri pusztai birtokát, apósáék a Péteri majorból költöztek Baksra. A majori cselédség „ranglétráján” a parádés kocsisságig vitte. A baksi Újmajorban Steingassner József, Tömörkény István bátyja volt a gazdatiszt, akihez több ízben vitte az író látogatába a kisteleki vasútállomásra.

Huszka Lukács (sz. 1884.) Sándorfalva

Szülei Mindszenten születtek, apja onnan szegődött béresnek a *Baksi szőlő* melletti Újmajorba. A majorban 10 béres és 3 kocsis dolgozott. A cselédházban négy család élt egy konyhára. 1895 táján az uradalom Újmajort bérbe adta és a régi cselédeket elbocsátotta. A család a huszonöt km-re fekvő Homoki majorba költözött. „*Ott más külön lakása volt a bérösnek. Két család volt egy konyhára.*”

Nyolcan voltak testvérek, H. L. hetediknek született. 1908-ban házasodott és beállt ugyanoda béresnek. „*Öt évig borozdoltam. Utánam mönt a többi bérös, miköz szántottunk.*” Egy szép napon azután bement az intézőhöz és bejelentette: „*Intéző úr, fölköszönök.*” – Miért mondott föl? – kérdeztem. „*Möguntam, hogy parancsótak.*”

Sándorfalván telepedett le. Továbbra is az uradalmi birtokon dolgozott, de nem béresként, hanem mint napszámos és aratórészes. „*Május közepin herevágással kezdtük. Az kapott munkát aratáson, aki a fűkaszálast vállalta. Robotnak mondták, az ugye ingyen munka, de mink kaptunk pénzt a fűvágásér és begyűjtésér. [...] Nyáron két hétig arattunk. Tizenkét hold jutott egy kaszára. Ahogy az idő engedte, esős időben tovább tartott. Tizenharmadán arattunk (13. részért). Szabad választás volt: gazul részeliünk vagy a terményből. Leginkább gazul részeltünk, mert úgy szalma is járt a gabonával. Átlag egy szekér szalma jutott mindön kaszásnak.*”

Nyolc évig a cséplőgépnél *bandagazda* volt az Irma majorban. Ő fogadta fel és értesítette a részes munkásokat: 16 egészrészes férfit és 8 félrészes nőt illetve legénykét, amiért a cséplőrészen felül 2 mázsa búza járt neki. Hódmezővásárhelyi tanyai gazdáknál is csépeltek, ahová félrészesnek 14 éves lányát is elvitte. Ő így emlékezett: „*Ott jobb volt, mert a gazdák jó kosztot adtak és kevesebb idő alatt többet lehetett keresni.*” Az uraságnál viszont a cséplőmunkások maguk főztek és hetente egy-két alkalommal vittek az asszonyok főtt ételt.

Erdélyi Mihály (sz. 1888. Sövényháza) Sándorfalva

Az uradalom Hantházi majorjában született. *„Apám bérös vót, még az ő apja is ott születött. Öregapám csósz vót, tizennégyen vótak testvérök [...]. Gyerökkoromban jártunk acatolni, csumát verni. Miko' nagyobb löttem, olyan tízéves forma, kanász vótam. Köllött a péz a családnak, mer sokan vótunk. Két család lakott egy szobában.[...] Kilencszázhatban apámat elcsapta az ispán. Házat vött a faluba, beköltöz-tünk. Möntünk az urasághoz dógozni: májusban herét (lucernát) vágtunk, nyáron arattunk, én Irmába jártam, ott aztán bandagazda is löttem.”*

1914-ben házasodott. Felesége, Gonda Katalin (1894) szülei a Homoki majorban dolgoztak. *„Februárban esküdtünk, augusztusban elvittek katonának [...]. A háború után az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) rendelkezése szerint a Pallavicini uradalom vagyonszállásos és haszonbéres földeket osztott. E. M. a volt csordajárásból 2 hold „váltságos föld”-ben részesült. Anyja halála után 1 holdat jussolt, 1 holdat megváltott a testvérétől, utóbb „egy holdat kaptam a demokráciától.”* Így 1945-től a téesz-szervezésig 5 holdas törpebirtokon gazdálkodott. 1945–47 között a Nemzeti Parasztpárt tagja volt.

Gémes József (sz. 1890. Szeged) Sövényháza, Hantházi major

Szeged-Felsőtanyán, Gajgonya dülőben született. *„Vót az apámnak egy kis házacska. Három lánc földünk volt [...]. Heten voltunk testvérök, mind férfiak, én voltam a legfiatalabb. Hat osztályt jártam, a hetedik ismétlő volt, az vasárnapi iskola. Idősebb bátyáim akkor már jártak dogozni. Szögényösen éldögéltünk. Anyámtól elmaradtam, miko' tizennégy éves voltam. (Édeanyja meghalt). Tizenhat éves voltam miko' elhagytam az apai házat. Idekerültem az erdészházba udvarosnak. Az erdész Morvaországból jött. Vót nekik három tehenük, azokat gondoztam, fejtem, mög egy hátas ló. Nyáridőben a kertben kapáltam, mikor milyen munka vót [...]. A tizennégyes háborúban mind a heten odavoltunk a harctérön [...]. Tizennyolc múltam, mikor a majorba kerültem csószbudárnak [...]. Mikor mögnősültem, bérös löttem. Négyen (négy család) laktunk egy konyhát [...]. Huszonkettő-huszonháromban hoztak a majorba magyar bikát. Azokkal foglalkoztam hét évig. Tavasszal vittem a tenyészállatvásárookra, ott az uraság tenyészbikáiért díjakat kaptam.”*

Öt gyermeke született, közülük 1972-ben ketten éltek. Abban az évben G. J. volt Hantháza legidősebb egykori cselédje. *„Negyven évet töltöttem itt a majorban mint szolgálta”* – összegezte életét. Kérdeztem, megérte-e cselédnek szegődni? *„Mögvolt a betevönk. Mögéltünk.”* – felelte a 82 esztendő cselédember.

Kósa Balázs (sz. 1893. Tömörkény) Sövényháza-Levelény

Szüleinek Tömörkényen volt 6 *kislánc* területű törpebirtokuk. 1921-ben házasodott: felesége, Horváth Erzsébet (1901) hétéves korától 1917-ig Szegeden volt cselédlány.

Előbb az ún. Csontos majorba szegődött béresnek, melyet hódmezővásárhelyi nagygazdák béreltek az uradalomtól. A majorban 10-12 család lakott. Utóbb a Kovács-tanyán béreskedett, ahol szintén bérlő gazdálkodott. 1939-től 1943-ig cselédkanász a Levelényi majorban, majd ugyanott béres. Az 1945. évi földreform végrehajtásakor 7 hold földet kapott. 1950-ben, sok más uradalmi cseléddel együtt belépett a helyi termelőszövetkezetbe. A szövetkezet csődbe jutott és a földek az Állami Gazdaság kezelésébe kerültek. K. B. a gazdaság nyugdíjasa, 1972-ben éjjeliőrként dolgozott a majorban.

Herke Mihály (sz. 1905. Algyő)

Szülei a Farki majorban voltak cselédek. Miután 1905-ben a majort fölszámolták, a Homoki majorban, majd 1924-ben Irma majorba költöztették a családot. Apja igáskocsis volt. H. M. tizenkilenc évesen szekeresbéres, öt év múltán igáskocsis lett. 1931-ben majori lányt vett feleségül. „*Három hónapig laktam az ipaméknál. Miko' üresedett lakás, akkor külön kötöttünk.*”

A majorban két cselédház volt: az ún. *nyolcas lakás*ban két konyha volt és négy család élt egy konyhára, a *tízes sorban* pedig két család élt egy konyhára. 23-24 család lakott a majorban.

Három lányt neveltek föl. „*Negyvenötben tíz holdat irattam és öt holdat kaptam.*” 1972-ben öt család élt a volt uradalmi majorban, Herke Mihályék az egykori segédtszti házban laktak.

Varga Lajos (sz. 1896. Sövényháza-Levelény) Mindszent

A levelényi majorban született, ahol apja szekeresbéres volt. A cselédházban négy családnak volt közös konyhája. Libapásztor, tízéves korában *cselédkanász*, majd három évig urasági kanász. Heten voltak testvérek. 1918-ban a család az ányási majorba költözött. Közben besorozták és 1915 májusában a galíciai frontra vitték. „*Három és fél évig odavoltam a háborúban*” – emlékezik. Mindszenti lányt vett feleségül 1921-ben, aki az ottani major intézőjénél volt *szolgáló* vagyis cselédlány. Az ányási majorba szegődött *hónaposnak*. Négy ökröt hajtott, szántott, vetett, amit parancsoltak.

„*Egyszer azt mondja az öregbérös: Te Lajos, ide figyelj! Mér' nem löszöl olyan bérös, mint apád? Álljal te be évesnek! Mit ér ez a hónaposság? – Jól van Jóska bácsi, köszönöm a tanítást.*” – Aztán szólt a bérlőnek: *Ezt a Lajost be köll fogadni bérösnek. – Így löttem Ányáson éves bérös.*”

Abban az évben portát vett Mindszenten, majd faanyagot vásárolt a helyi fakereskedőnél és vertfalú, cseréptető utcafrontos házat építtetett. Nem született gyermekük, így maradt a kommencióból és a fölösleget értékesítette. Átvette más cselédek tehen tartási jogát. Volt olyan esztendő, amikor három tehenet tartott és a tejhasznat elvitték tőlük. Így tudott házat építeni a faluban. „*Aki nem feküdt a fülire, az boldogult*” – idézte a szólásmondást Tizennégy évi béreskedés után a faluba költözött. „*Elmöntem Csongrádra, vöttem kocsit, lovat. Ipamat, napamat tartottam, azért jusoltunk egy lánc földet, azon gazdálkodtam.*” – Mikor volt jobb dolga? – kérdeztem. „*Mikó' a magam gazdája löttem.*”

ÖSSZEZÉS

Az uradalmi majorokat a szakirodalom zárt, területileg és társadalmi szempontból izolált vilákként jellemzi. Ez a megállapítás kis kiegészítéssel helytálló a Pallavicini uradalom majorjaira is. A cselédek elbeszélései nyomán ehhez két megjegyzést kell fűznöm.

Volt mozgás az uradalommal szomszédos települések: Mindszent, Sándorfalva, Algyő és a majorok népessége között. Több, napszámból és részesmunkából élő mindszenti szegényparaszt állt béresnek valamelyik majorba, hogy biztosítva lássa családjá megélhetését. Tették ezt azért, mert az alkalmi munkavállalások, a részes aratás, cséplés kereténél többet jelentett az uradalmi cseléd egész évi kommenciója, a tehen- és disznó tartás és a kis illetményföld.

A mozgás kétirányú volt. Több olyan házas cselédről tudok, aki fölmondta a szolgálatot és valamelyik közeli faluba költözött. Vagy azért, mert nem tudta elviselni a kiszolgáltatottságot, vagy szűkös lakása, vagy személyes ellentét, összetűzés miatt. A biztos kenyeret nyújtó cselédség helyett ők inkább vállalták a bizonytalan keresetet, azt, hogy évekig más házában laknak – csakhogy egyszer elmondhassák: „a magunk szegényei lettünk.” Több család tehát kitört – mert ilyenek is voltak – a majorok zárt világából, mely hordozta a feudális társadalomból örökölt úr és szolga viszonyt.¹⁴ Több béresnek pedig az uradalmi intézők mondtak fel.

Másutt is előfordult a cselédek vándorlása. Kardos László írta a tatai uradalomról: „*Ahol nagy volt a hajsza, onnan menekült a cseléd.*”¹⁵

A családok helyváltoztatásából is adódott, hogy a 20. század első felében rokonságban voltak majori és a környező falukban, tanyákon élő családok. A rokoni szálak, családi összejövetelek (pl. a lakodalom) mindenképp oldották a cselédek életének zártságát. Nem tudjuk, milyen arányúak lehettek a majori cselédség külső kapcsolatai. Ennek földérítése kiterjedt családkutatást, főként anyakönyvi kutatást igényelne.

A cselédek termény-járandósága, az illetményföldek, a tehén-, disznó-, baromfitartás korlátozott mértékű lehetősége és a pénzber – mint láttuk – biztosította a családok megélhetését. Ehhez hozzájárult, hogy már a hét-nyolc éves gyermekeket munkára fogták, a nagyobbakat kanásznak, majd kisbéresnek szegődttették. A munkájukkal szerzett keresmény – jóllehet kezdetben töredéke a napszámbérnek, utóbb a kisbéresnél fele a cselédbérnek, – nem jelentéktelen összetevője volt a családfenntartásnak. Amikor a cselédháztartások hat-hét, régebben nyolc-tíz főnyi létszámát emlegetjük, számba kell vennünk a béresek fölcseperedő gyermekeinek keresetét is.

A hantházi Gémes József mondta 1972-ben: „*egy becsületös cselédnek vót becsületös mögélhetősége.*” 1937-ben a kortárs szociológus írta a puszták népéről: „...*kereset szempontjából sokkal jobban állnak mint az ideiglenesen alkalmazott mezőgazdasági munkások.*”¹⁶

Az uradalmi cselédeknek a szűkös, zsúfolt lakások és a száz-százötven évvel korábbi idők idéző szolgálai helyzet és kiszolgáltatottság jelentettek nehéz, emberhez nem méltó körülményeket. Helyzetük jellemzésére két kortárs társadalomkutatót idézek: „*Szolgák abból a fajtából, amelyik szabad és önálló ember sohase volt*” – írta Kovács Imre¹⁷. Erdei Ferenc azt emelte ki, hogy az uradalmi cselédek között fennmaradtak a rendi társadalomból örökölt „*parasztörvények*”: egyik a kemény munkakényszer, mely legfeljebb annyiban változott, hogy „*egy lassú, nehézkes és önkímélő munkatempó fejlődött ki*”, másik „*a szaporodás paraszttörvénye*”, amit az igazol, hogy „*az uradalmi cselédség körében terjedt el legkevésbé a születéskorlátozás.*”¹⁸ Megállapításaik hitelét nagyrészt alátámasztják, részint árnyalják a Pallavicini uradalom egykori cselédeinek visszaemlékezései.

Idős cselédekkel beszélgetve értettem meg Illyés Gyula igazát: „*A puszták népe ... szolganép, ... alázatos, nem számításból vagy belátásból az, hanem meglátszik*

¹⁴ A cselédsorból törpebirtokossá küzdötte fel magát két családfő, ld. Márta 1954. 230.

¹⁵ Kardos 1955.

¹⁶ Kovács 1947. 109.

¹⁷ Kovács 1947. 117.

¹⁸ Erdei 1942. 186–187.

még a tekintetén is és abból is, amint akár egy madárkiáltásra fölkapja fejét, hogy örökségből, szinte vérmérsékletből, évezredes tapasztalatból az”.¹⁹

EMLÉKEZŐ ADATKÖZLŐK (születésük évét és lakóhelyüket tüntetem fel):

Gémes Lajos, 1875. Baks, Czibolya Ferenc, 1878. Baks, Huszka Lukács, 1884. Sándorfalva, Molnár Jakab, 1884. Baks, Erdélyi Mihály, 1888. Sándorfalva, Gémes József, 1890. Sövényháza, Balogh János, 1892. Baks, Kósa Balázs, 1893. Baks, Molnár István, 1895. Baks, Varga Lajos, 1896. Mindszent, özv. Kovács Istvánné, 1903. Baks, Herke Mihály. 1905. Algyő, Mikula Sándor, 1918. Baks

IRODALOM

ERDEI Ferenc

1942 *A magyar paraszttársadalom*. Franklin Társulat kiadása, Budapest.

FERENCZI Imre

1984 A deszki major népe, in: HEGYI András szerk. *Deszk története és néprajza*. Tanulmányok. Deszk Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Szeged–Deszk, 579–664.

HAGYMÁSI Sándor

1971 A mezőtúri peresi uradalom cselédeinek életéből, in: DANKÓ Imre szerk. *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára*. Túrkeve, 135–151.

ILLYÉS Gyula

1936 *Puszták népe*. Nyugat, Budapest.

JUHÁSZ Antal

1978 Majori cselédsorsok, in: JUHÁSZ Antal szerk. *Írások Pusztaszerről*. Csongrád m. Tanács V. B. Művelődési osztálya, Szeged, 22–24.

1989 A szegedi táj tanyái. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982/83–2*. Szeged.

KARDOS László

1955 Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgypusztá). *Ethnographia LXVI*. 225–344.

KATONA Imre

2000 Átmeneti rétegek az agrártársadalomban, in: PALÁDI-KOVÁCS Attila főszerk. *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 173–238

KERTÉSZ János

1938 A Pallavicini uradalom, in: CSIKVÁRI Antal szerk. *Csongrád Vármegye*. Vármegyei szociográfiák I. II. rész, Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, Budapest, 68–73.

KOVÁCS Imre

1947 *A néma forradalom*. Misztótfalusi, Budapest.

MÁRTA Mihály

1954 A maroslelei uradalmi cselédség élete a fölszabadulás előtt. *Tiszatáj* 3. sz. 229–236.

MOLNÁR Béla

2003 *Baks község története*. Kiadja Baks Község Önkormányzata. Baks.

NAGY Géza

1972 Cselédélet a Karcsához tartozó uradalmi tanyákon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 425–448.

TROGMAYER Ottó – ZOMBORI István

1980 *Szer monostorától Ópusztaszerig*. Magvető Kiadó, Budapest.

ZÓLYOMI József

1978 A Mailáth uradalom cselédeinek lakáskultúrája a két világháború között. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. IV*. 201–225.

¹⁹ Illyés 1936.